

ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЙНОСТ НА СЪЮЗА НА ЕВАНГЕЛСКИТЕ БАПТИСТКИ ЦЪРКВИ В НАВЕЧЕРИЕТО И ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ (1908–1919)

Росица Ангелова

ORGANIZATION AND ACTIVITY OF THE UNION OF EVANGELICAL BAPTIST CHURCHES IN THE UPCOMING AND DURING THE WARS FOR NATIONAL UNION (1908–1919)

Rosica Angelova

***Abstract:** Baptism as a religious doctrine came to Bulgarian lands in the second half of the 19th century. It, along with other protestant branches focused on it religious preaching, educational and philanthropic work. The first steps of Baptist missionaries on Bulgarian lands, then part of the Ottoman Empire were connected with the work of both Biblical societies – The American Biblical Society and The British and Foreign Biblical Society. Their activity, along with the Baptist Russian immigrants, who settled in North Dobrudzha contributed for the forming of the first Baptist societies and later churches in Bulgaria. For almost 25 years Baptists have had no unitary statute, organization and structure. In the beginning of the 20th century the creation of a centralized structure with administration and unitary principles began. It was during the wars for national union when the Baptist union was forming and it is the main topic this research is about.*

***Key words:** Baptism, Church, Bulgaria, Protestant, Union, Evangelical.*

Баптизмът като религиозна доктрина се появява по българските земи през втората половина на XIX в. Той, както и останалите протестантски конфесии се съсредоточава върху своята религиозно-проповедническа, културно-просветна и филантропическа дейност. Първите стъпки на баптистки мисионери в рамките на български земи, тогава част от Османската империя, са свързани с дейността на двете библейски дружества – Американското библейско дружество и Британското и чуждестранно библейско дружество. Тяхната дейност в единство с баптистите, емигранти от Русия, заселени в Северна Добруджа, допринасят за сформирването на първите баптисти общества, а по-късно и църкви в България. Сред първите баптистки общества са тези в Лом, Русе и Казанлък. Трудности съпътстват първите стъпки на баптистите. Роля за изграждането на църковната организация и разширяване на дейността оказват предимно баптисти от Русия. Това са Василий Павлов¹, Евгений Герасименко

¹ Василий Г. Павлов е роден на 1 февруари 1854 г. в семейство на молокани в с. Воронцовка, близо до гр. Тбилиси, Грузия. Приема водно кръщение на 16 години от първия руски баптист Н. И. Воронин. Така става един от малцината членове на първата руска баптистка община. През 1875 г. е изпратен в Хамбург, където следва богословие.

и Иван Каргел². Почти четвърт век българските баптисти нямат свой устав, единна организация и вертикална структура. Едва в началото на ХХ в. се пристъпва към изграждане на централизирана структура с ръководство и с единни принципи. Именно на първите стъпки към учредяване на общ съюз и дейността на същия по време на войните за национално обединение е посветен наративът.

За история на баптизма и Баптистката църква в България³ не може да се говори изобщо. По-правилно според нас е да се приеме, че има извори за създаването, развитието и личностите на баптисткото движение. Стойностен и изворов характер имат изданията на отделните църкви в страната – Русенската [Познатата и непозната църква...], Ломската [Кратка история..., с. 15] и Казанлъшката [Къркеланов, П. Т. 1923–1924].

По време на социалистическия период баптизмът има своите изследователи. Бончо Асенов в своя Първи свитък „Религията в България” представя протестантството в България за продължителен период. За съжаление, трудът му е изпълнен с идеологеми и внушения от типа, че протестантските църковни служители се съюзават с контрареволуционните елементи и се включват в активна антинародна дейност [Асенов, Б. 1987, с. 49]. Сравнително по-пълно и научно представен у нас е баптизмът в изданието през 1972 г. сборник „Протестантските секти в България” [Протестантските секти...]. Частта, посветена на баптизма, е написана от к.ф.н. Кръстю Кръстев и разкрива възникването и разпространението на баптизма, неговата поява и разпространение в България в условията на капитализма у нас; баптизмът и социализмът и идеологично-догматичната характеристика на баптизма [Кръстев, К. 1972, с. 85–118]³.

Няколко съобщения върху историята на баптизма прави Даринка Дадер. Тя представя аналитично същността, зараждането и разпространението на баптизма в Европа, САЩ и България. За съжаление, никъде тя не сочи източ-

Полиглот е – знае 24 езика, сред които и български, и пише на седем. През 1876 г. е ръкоположен от ръководителя на немските баптисти Йохан Г. Онкен за мисионер-благовестител. Превежда на руски Хамбургското баптистко изповедание на вярата, издавано през 1906 и 1928 г. През 1879 г. е избран за презвитер на баптистката община в Тбилиси и е ръкоположен през 1880 г. от А. Либих от Одеса и И. Каргел от Петербург. На два пъти е заточаван в Сибир – през 1887–1891 и в периода 1891–1895 г. След това по покана на руско-немската община на баптистите в Тулча се установява там и престоюва от 1896 до 1901 г., като проповядва на немски и руски език. Умира на 15 април 1924 г. [Евангелист, 1925, кн. 1 и 2, с. 16].

² Иван Вениаминович Каргел (1849–1937) е син на родители немци, лютерани от прибалтийските области на Германия. За да търси прехрана, той напуска родния край и се установява в Кавказ, където и приема баптизма. В живота му се очертават два периода – петербургски и украински. Често пътува – в България е от 1880 до 1884 г., и във Финландия през 1884 г. После се установява в Петербург и живее в дома на княгиня Ливен. Тук ръководи петербургската баптистка община. Автор на редица трудове. [История на БХБЦ..., pass.].

³ Днес, като част от българската евангелско-протестантска общност, СЕБЦ членува в Обединени евангелски църкви, а като част от европейското и световно баптистко движение членува в Европейската баптистка федерация и в Световния баптистки алианс.

ниците, които използва, което прави според нас изследването ѝ научно-популярно и на места неточно [**Дадер, Д.** 1996].

Ценен е трудът на Симоне Флад, посветен на историята на Българското евангелско дружество. Изследването ѝ, направено въз основа на обилен архивен материал, има приносен характер и това го прави едно от най-добрите, посветени на протестантството в българските земи през XIX и XX в. Интересно и аналитично е изследването на Момчил Петров, посветено на протестантството между двете световни войни [**Петров, М.** 2001]. В труда се представят протестантските деноминации в Царство България, техните доктрини, организационен и духовен живот, дейци. Обстойно се разкриват развитието на Българското евангелско дружество и интеграциите, и напусканията на отделните протестантски деноминации в рамките на Съюза на евангелските църкви, и по-късно на Обединените евангелски църкви. Място намират и сложните взаимоотношения в протестантската общност, определени от него като взаимодействие и противопоставяне. Приносен характер има частта, посветена на отношенията на протестантската общност с държавата, както и на отношението на евангелската общност към обществено-политическите събития в страната през разглеждания период [**Петров, М.** 2001].

Росица Ангелова прави пълен библиографски обзор на периодичния печат на протестантството, и в частност на Баптистката църква в България в периода до 1944 г. [**Ангелова, Р.** 2003]. В подробно аргументирано научно проучване тя представя развитието и дейността на баптистките църкви в периода 1921–1923 г., когато начело на съюза е Христо Марчев [**Ангелова, Р.** 2016, с. 125–151].

В средата на август 1908 г. се провежда Европейски конгрес на баптистите. Заседанията са в зала „Конкордия“ на германската столица Берлин. На конгреса са представени всички европейски държави. Присъстват около 1800 души, като делегатите са 1200, а останалите са гости. България също има представител и това е Евгений Герасименко. Това изрично потвърждава представителят на руските баптисти на конгреса Василий Павлов. Дватама се срещат в Берлин и разговарят относно бъдещото на баптизма в България [**Павлов, В.** 1908, с. 24].

Във въстъпителната реч, произнесена на 18 август 1908 г., председателят на европейския конгрес и на Всемирния баптистки съюз Джон Клифърд споменава, че приветства както румънци, поляци и белгийци, така и финландци и българи, което потвърждава факта, че Герасименко представлява българските баптисти [**Павлов, В.** 1908, с. 24].

През септември 1908 г.⁴ в Чирпан незначителна група от вярващи, приели възрастното кръщение, се събират в сградата на сформиранията евангелска църква в града под ръководството на Петър Дойчев. Това е осмата по ред годиш-

⁴ Според Момчил Петров и Даринка Дадер през 1900 г. е учреден Евангелският баптистки съюз, който става съучредител на ОЕЦ. И двамата грешат, което се посочва от наличните извори [**Петров, М.** 2001, с. 25].

на конференция на баптистите в България [Евангелист, 1924, кн. 12, с. 4]. На конференцията присъстват представители на пет баптисти църкви – Русе, София, Казанлък, Чирпан и Лом [Флад, С. 2015, с. 38]. Дошлите от четирите края на България разменят мисли и идеи за бъдещето на баптизма. Именно те, избрани от всички баптистки църкви, основават Съюза на Евангелските Баптистки Църкви⁵. Датата е 14 септември 1908 г. Първ негов председател става пастир Петър Дойчев [Познатата и непозната църква..., с. 15; Евангелист, 1926, кн. 9, с. 70], а секретар в периода 1911–1919 г. е Димитър Христов.⁶ Председателят Петър Дойчев е роден на 26 юни 1839 г.⁷ в Панагюрище. Първоначално учи в родния си град, а след това в богословското училище в Самоков. През 1861 г. заминава за САЩ, където учи в колежа в Хамилтън, университета в Принстън и в Богословска семинария в Чикаго. Известно време специализира механика, тъй като смята като духовен работник да се издържа сам. Баптистите от САЩ го убеждават да се отдаде на духовна работа и той е ръкоположен в гр. Ню Йорк през 1901 г. от п-р Р. Е. Феринг. Завръща се в България през 1901 г. Определян е като петият по ред българин, съюзен баптистки работник. Работи като пътуващ проповедник и едновременно с това е търговец на земеделски машини. Всяка неделя проповядва в Пловдив, Мерицлери и в Ямбол. Пристига в Чирпан на 2 юли 1902 г. със семейството си. Основател и 11 години пастир на църквата в Чирпан. Член на БЕД от 1905 г. Има дъщеря, омъжена за п-р Захари Райчев. Умира⁸ на 18 юли 1913 г. след кратко боледуване.⁹

Учредяването на Съюза е инициентирано от Съюза на немските баптисти в САЩ. Сътрудничеството между българския съюз и мисията в бъдеще време ще бъде активно и ползотворно. Годината 1908 според нас е по-логична за учредяването на Съюза, отколкото годината 1900, както приемат Момчил Петров и Даринка Дадер [Петров, С. 2001, с. 25; Дадер, Д. 1997, с. 10].

⁵ За краткост **СЕБЦ**.

⁶ Данните за Д. Христов, според съставителите на „Вестители на истината...”, са от негова кратка автобиография. В нея Д. Христов сочи, че е бил секретар в периода 1911–1919 г. Това води до две заключения – че или Христов бърка годината – т.е. да е секретар от 1908 до 1919 г., или наистина през 1911 г. е проведена поредната конференция на СЕБЦ. Размисли в тази посока дава и фактът, че някои източници сочат като председател на Съюза след смъртта на П. Дойчев Евг. Герасименко. Възможно е, ако наистина през 1911 г. е имало конференция, за председател да е избран Герасименко, а за секретар Д. Христов.

⁷ Неправилно във „Вестители на истината...”, с. 319 като рождена се посочва годината 1856. Там има и други неточности [Куличев, Х. 1994].

⁸ Според Петър Ил. Фъртунов за П. Дойчев има сведения в английски и немски издания [Фъртунов, П. 1939, с. 6–7].

⁹ Местната власт и духовенство не позволяват П. Дойчев да бъде погребан в християнските гробища, затова е погребан в полето до тях. Погребението извършва п-р Герасим Н. Попов от църквата в с. Мерицлери. Още на другия ден гробът е разровен от мародери [Куличев, Х. 1994, с. 319–320].

Доказателство за това е, че на чирпанската сбирка се обсъждат и гласуват основните положения на баптистката църква, което се превръща в своего рода верую на българските баптисти през годините. Тогава вероятно е решено VIII конференция на баптистите в България да се превърне в Учредителен конгрес на СЕБЦ. Тази година приемат още Симоне Флад, Алберт Вардин и Теодор Опренов в ранна публикация [**Флад, С.** 2015, с. 38; **Wardin, А.** 1991, р. 151; **Опренов, Т.** 2007, р. 12].

Вероятно веднага след чирпанската сбирка се работи върху изработването на вероизповеданието на съюза, тъй като Вероизповедният устав на СЕБЦ е приет на събора, проведен от 4 до 6 ноември 1908 г. отново в Чирпан [**Устав...**, с. 3].

Според Момчил Петров „утвърждаването на СЕБЦ поставя евангелският свят в България в нова ситуация. Баптистката църква е активна в разпространението на евангелизма и смята съзнателното приемане на водно кръщение чрез пълно потапяне като задължителна предпоставка за християнското спасение. Това им дава право според тях при липса на тази предпоставка да не се съобразяват със споразумението между двете по-стари деноминации, което пък от своя страна е подписано преди възникването на баптизма в България и не предвижда район за тяхното действие”¹⁰.

След събора в София пристигат П. Дойчев, Евг. Герасименко и Якоб Клюндт, които тържествено ръкополагат Спас Райчев за пастир на Софийската църква [**Марчев, Х.** 1927, с. 8]. Със закрепването на Софийската църква п-р Райчев започва работа в селата Костенец и Мъртвица. Спас Райчев често ги посещава и обществата там стават клонове на Софийската църква, съответно Костенец до 1920 г., а Мъртвица до 1919 г.

Учреденият Евангелски баптистки съюз през 1909 г. става съчредител на организацията Обединените евангелски църкви в Царство България. В това обединение вече влизат протестантите от т.нар „първа вълна” деноминации – методисти и конгрешани [**Цанков, С.** 1938–1939, с. 298; **Кръстев, К.** 1972, с. 98; **Петров, М.** 2001, с. 39]. Обединението съвпада по време с началото на дискусиите по законопроекта за вероизповеданията в Царство България.

Първият общ събор на Евангелските църкви в България се провежда в столицата от 22 до 26 октомври 1909 г. На този общ форум присъстват делегати на всички евангелски църкви, с изключение на русенската, ломската и софийската баптистка църква. Следователно баптистите са представени само от казанлъшката и чирпанската църква. Общият събор изработва и приема правилник за своето управление. В знак на съгласие всички делегати го подписват и препоръчват на евангелските църкви да се управляват от този правилник. За общ религиозен представител е избран п-р Марко А. Попов. Предлагат първият Събор на евангелските църкви в България да се проведе през 1913 г. [**Игнатов,**

¹⁰ Цит. по: **Петров, М.** 2001, с. 39. Факт е, че това споразумение не приемат по-късно и петдесетниците.

П. 2006, с. 106–107]. Във времето на управлението на правителството на Демократическата партия, начело с Александър Малинов, едва ли някой подозира какви събития чертае бъдещето за 1913 г.

Целта на извършеното обединение е да се урегулират отношенията между отделните евангелски деноминации, както и да се определят районите на работа. Трудностите тук обаче според мен идват от факта, че районите са вече определени за методисти и конгрешани, а не се предлагат нови полета за баптистите. Същевременно се търсят и предлагат средства и методи за успеха на евангелизма в Царство България [**Куличев, Х.** 1994, с. 134]. Религиозният представител не е натоварен с властови функции от отделните деноминации, влизачи в съюза. Единственото му задължение, което му е делегирано, е да отстоява правата на евангелистките църкви пред правителството, както и да сигнализира за нарушаване конституционните права на протестантите в България [**Игнагов, П.** 2006, с. 95; **Флад, С.** 2015, с. 41].

На 24 юни 1910 г. в църквата в Чирпан е кръстен Запрян Видолов. Кръщението извършва п-р П. Дойчев След това З. Видолов е поканен да посети почти всички баптистки църкви според Хр. Куличев [1994, с. 344], а според самия Видолов той предприема тази обиколка по съвет на П. Дойчев. Първо посещава Казанлъшката църква, където благовества Васил Тахтаджиев. След това З. Видолов се отправя за Русе. В дунавския град той пристига на 20 юли 1910 г. Братски е посрещнат от Евг. Герасименко и русенските баптисти. Остава тук осем дена и има възможност да посети съседните села, в които все още няма баптистки общества. Дълбоко впечатление на З. Видолов прави сутрешното молитвено събрание на Евг. Герасименко в Русе. То се провежда всеки ден в 5 часа сутринта. Често Герасименко е придружаван от вярвачи, дори младият З. Видолов присъства няколко пъти [**Видолов, З.** 1924, кн. 7, с. 2–4].

След обиколката през декември 1910 г. З. Видолов се завръща в Чирпан. На 3 януари 1911 г. П. Дойчев и З. Видолов са в Стара Загора, където наемат помещение, в което да проповядват евангелизма. Известно време Дойчев остава в Стара Загора, след което се завръща в Чирпан. Запрян Видолов се установява в града и става проводник на баптизма в Стара Загора. В града той остава до 5 септември с.г., след което по препоръка на П. Дойчев записва богословски курс, организиран от Самоковската американска гимназия. Мястото на З. Видолов в Стара Загора заема В. Тахтаджиев, дотогава на работа в Казанлък [**Евангелист,** 1927, кн. 5 и 6, с. 4].

Тази активност на чирпанската църква не е случайна. От 1905 г. П. Дойчев е член на Българското евангелско дружество. Наред с него още трима души са членове на дружеството и 13 са дарители. Това продължава до 1923 г. През 1919 г. от Чирпан има трима пожизнени 25-годишни членове и 13 дарители. След 1923 г. няма нито един [**Флад, С.** 2015, с. 266].

Останала без редовен проповедник, Ломската църква изпитва затруднения. По препоръка на В. Павлов и Филбрандт (баща) за проповедник на 31 октомври 1910 г. е избран младият учител от Одеса Карл Грабайн. Той пристига

и заема амвона на ломската църква на 9 май 1911 г. По това време църквата има 55 членове с клонове в селата Голинци, Ковачица, Разград махала, градовете Фердинанд и Берковица [**Кратка история...**, с. 8].

Ускорените темпове на всестранно развитие през първото десетилетие на XX в. поставят България на първо място между балканските държави, независимо от закъснялото ѝ включване в европейския исторически процес. Всеобщо е мнението, че България е сериозен фактор на Балканите, което я приближава до европейската стопанско-политическа система [**Стателова, Е., Грънчаров, С.** 1994, с. 248]. Нарасналото благосъстояние води до промяна в бита на населението. Със стопанското замогване впечатлява по мащаби и резултати културното развитие. С признаването на независимостта обществеността се успокоява и вътрешнополитическият живот се развива нормално. Зачитат се конституционните права и свободи, забелязва се етническа и верска търпимост. Протестантските деноминации развиват дейност. Наред с Методистката и Евангелската църква се утвърждава Баптистката. Набира сили и Адвентната църква. Католическата пропаганда и църква има свой запазен периметър.

Тази модернизация съвпада с назряването на конфликт на Балканите. Повече от тридесет години след конгреса в Берлин, Великите сили се разпореждат със съдбата на Балканите. Техните неуспешни реформени експерименти от края на миналия и началото на XX в. изчерпват кредита на доверие към Европа. Затова през есента на 1912 г., сплотени в съюз, балканските държави сами се заемат да разрежат заплетения възел на Източния въпрос.

В периода 1912–1918 г. България води три съдбовни и тежки войни: Първа балканска война (1912–1913) [**Марков, Г.** 2012; **Косев, Д.** 1948; **Косев, К.** 1983; **Лалков, М.** 1982], Втора балканска (Междусъюзническа 1913 г.) [**Бобчев, С. С.** 1935; **Ганчев, А.** 1940; **Христов, А.** 1924; **Христов, А.** 1963] и Първа световна война (1915–1918)¹¹. Участието на българската държава в трите войни е обосновано от стремежите за постигането на националния идеал, а именно обединението на Мизия, Тракия и Македония. Войните от 1912 до 1918 г. на три пъти изменят политическата карта на Балканския полуостров, но в крайна сметка не успяват да доведат до постигане на така мечтаното обединение.

В същото време „... Реки от кърви изтекоха, десетки, хиляди огнища запустяха, зачерниха се млади невести, хиляди сироти клетки скитат по пътищата... Жертви непосилни, усилия гигантски положи нашият народ за свободата си, но хубава България все още виси прикована на кръста – притисната и задушена, разранена и окървавена като обезкрилена птица и безочен труп. Македония и Добруджа, Серес и Кавала – тези крила и очи на млада България – разбойнически бяха изтъргани от нейното тяло... И затова започна миролюбива България по принуда война свещена, от Бога пропусната, защото тя се води от името на правдата, против неправдата!...” [**Духовни книжици**, 1915, кн. 9, с. 3–4].

¹¹ **Илчев, И.** 1990. В монографията авторът прави изчерпателен преглед на изворовия и историографски масив по въпроса в синхрон и диахрон. Също вж. **Марков, Г.** 1995; **Ганчев, А.** 1937.

В навечерието на Балканската война през 1911 г. според Алберт Вардин, членовете на баптистките църкви в България са около 160. Техен представител взема участие в работата на Световния баптистки алианс, провел се в гр. Филаделфия, щата Пенсилвания през 1911 г. Това е Петър Дойчев, който е придружаван от съпругата си. Няма данни, които да докажат мястото му в ръководството на съюза по това време. По време на работата на форума П. Дойчев изказва желанието на българските баптисти да бъде изпратен надзорник за баптистката работа в Югоизточна Европа [Wardin, A. 1991, p. 152].

Баптистите, както сами определят, „са ориентирани към благотворителност независимо дали става дума за бежанците, сираците, бедните семейства и ромската общност. Традиционно през годините баптистките църкви навсякъде работят за разпространяване на Божието слово, за издигане на християнските морални и духовни ценности, за повишаване на грамотността, за подпомагане на хората в неравностойно положение и за утвърждаване на семейните ценности. От особена важност за тези вярващи е практическото им участие в подпомагане на хората в нужда” [цит. по: **Баптистката църква в София...**, pass.; **Назърска, Ж., Шапкалова, С.** 2009, с. 65].

С началото на войните за национално обединение както православните свещеници [Златева, А. 1999, с. 234–242], така и баптистките пастори тръгват с първите ешелони към фронта. Всички – миряни и духовни работници са водени от дълга към Отечеството. За разлика от православното духовенство, чийто статут по време на войната е уреден законово, протестантските пастори също се включват в материалната и моралната подкрепа на бойците, на ранените и на бежанците.

В периода на и след войните за национално обединение Баптистката църква в София (макар и с членска маса под сто души в този период) създава и поддържа свое собствено сиропиталище, дейността на една дякониса (медицинско лице, подпомагащо възрастни, болни и нуждаещи се в града) и активно подпомага вдовиците и бедните по време на Балканските и Първата световна война. Деятелността на Евангелската Баптистка църква в София по време на войните за национално обединение става достойна на българската общественост благодарение на два материала, публикувани на страниците на сп. „Евангелист”, чийто автор е подпредседателят на СЕБЦ Христо Ил. Марчев [Евангелист, 1920, кн. 3; 1921, кн. 1, с. 3–8].

В края на април 1913 г. п-р Сп. Райчев заминава за Одрин и Чорлу, за да раздава Библии и брошури. В свое писмо от 2 май 1913 г. п-р С. Райчев нарича Чорлу „град на болниците” [Марчев, Х. 1927, с. 8]. Той успява да стигне до града въпреки забраните с помощта на офицерите, пътуващи към фронта. Те го приемат във вагона, с който се придвижват. Райчев посещава повечето от болниците и раздава духовна литература, а някъде изпълнява и духовни песни. Подобна дейност се извършва и сред военнопленниците [Марчев, Х. 1927, с. 4]. В Княжево, до София, където са настанени около 4000 болни турски войници, само за един ден п-р Сп. Райчев успява да раздаде 200 евангелия на турски език [Wahrheitszeuge, бр. 9, 1 март, 1913; Евангелист, 1921, кн. 1, с. 5].

Веднага щом българската армия се дислоцира на позициите по време на Първата световна война, Ев. Герасименко и П. Дойчев успяват да раздадат Новия завет и духовни брошури на войниците [Донев, Д. 2006, pass.]. Баптистките пастори успяват да раздадат 28 000 броя от Новия завет, след което се завръщат в Пловдив [Марчев, Х. 1927, с. 4; *Wahrheitszeuge*, бр. 5, 1 февруари, 1915].

Една част от турските военнопленници са настанени в Цариброд. Веднага Георги Чомонев и Христо Марчев, заедно с п-р Сп. Райчев пристигат при тях и раздават евангелия на турски език на военнопленниците. Комендантът на града и началникът на депото за пленници дават своето съгласие да бъдат посетени военнопленниците. Заедно с тях проповедите слуша и техният ходжа [Марчев, Х. 1927, с. 3].

Пасторите са инициатори и за организирането на т.нар. „питателни пунктове”, в които намират храна и подслон ранените бойци и бежанците. Не са забравени и войниците на фронта и военнопленниците. Освен брошури на тях са изпратени великденски козунаци и пакети с хранителни стоки [Марчев, Х. 1927, с. 4].

Това дава допълнителна светлина за ролята на капеланството. „Капеланството е служението, извършвано от свещенослужител в сфера, която не е чисто църковна. Капеланът може да служи като свещеник, обслужващ малка църква или параклис, помощник-свещеник в църква, духовен съветник, духовно лице в болница или социално учреждение. По дефиниция капеланството е надденоминационно служение, което излиза извън стените и структурите на църквата. Служението на протестантски капелани по българските земи съвсем не е новост. То води началото си от зората на българското евангелско движение. Не без значение за това е огромният исторически принос на православните свещеници от зората на българската християнска вяра, както и на представители на други християнски вероизповедания” [Начало на протестантското капеланство..., pass.]. Във войните за национално обединение 1912–1918 г. безспорна е ролята на баптистките капелани.

Баптистките съюзни работници са и български глас в чужбина. На страниците на немския печат п-р Ев. Герасименко разкрива тежката съдба на християнското население в рамките на Османската империя и защитава справедливата кауза на българския народ. В обръщението си Герасименко моли християните в Германия да подпомогнат хуманната дейност на СЕБЦ в България [Wahrheitszeuge, бр. 48, 30 ноември, 1912; *Евангелист*, 1921, кн. 1, с. 3]

Според Христо Марчев по време на Балканските войни (1912–1913) в страната пристига Кус, секретар на Баптисткия съюз в Германия. От Букурещ той пътува с Шлипф. Самият Кус посещава Русе и София. В българската столица гостите провеждат конференция, на която присъстват Ев. Герасименко от Русе, П. Дойчев от Чирпан, Димитър Христов, Якоб Клюндт от Лом, Сп. Райчев, Г. Чомонев и Хр. Марчев от София. Конференцията се е провела най-късно до средата на 1913 г., тъй като на 18 юли с. г. от инфекция умира П.

Дойчев. Отчетено е, че раздаването на голям брой духовна литература става възможно благодарение помощта, изпратена от Германия, Англия и САЩ на българските баптисти [Марчев, Х. 1927, с. 6]. В подготовката и организацията на срещата безспорна е ролята на Димитър Христов. Димитър Христов е роден през 1881 г. в с. Долен, Гоцеделчевско.¹² Учи в Богословското училище в Самоков. Като младеж участва в националноосвободителните борби на българите в Македония (1901–1903). Приема баптизма в Плевен от Цветан Цветанов. По покана на СЕБЦ заема амвона е на църквата в гр. Русе. Работи още в Разград, Чирпан, Казанлък. Сред основателите на църквата в Стара Загора. В града той остава цели двадесет години. Секретар на СЕБЦ от 1911 до 1919 г., както и съветник. Издател на брошурата „Една светска християнка“, издадена в 13000 тираж. Семейство. Съпругата му Марийка Йосифова Козарова от Свищов е завършила Американската девическа гимназия в Ловеч и Художествена гимназия в София. Преподавателка в Американската девическа гимназия [Лалев, И., Лалева, С. 2001, с. 264; Куличев, Х. 1994, с. 344–345].

След Междусъюзническата война (1913) към майка България тръгва огромно число бежанци. По инициатива на майката на американския военен аташе в София Нобел, в хотел „България“ се провежда събрание, на което присъстват представителки на женски организации и по един представител от вероизповедание. От името на баптистката църква в София участва Хр. Марчев. На събранието се избира комисия, която е натоварена да събира помощи за бежанците, а всеки член поема ангажимента да се грижи за определена група бежанци. Марчев поема група, настанена в училище на ул. „Зайчар“. Освен дрехи и грижа за отоплението, баптистите провеждат всяка неделя по едно събрание за проповядване на баптизма [Марчев, Х. 1927, с. 6].

Същевременно Хр. Марчев с членове на баптистката църква посещават и други пунктове, в които има настанени бежанци. През цялото лято на 1913 г. баптистите провеждат сред тях свои събрания [Марчев, Х. 1927, с. 7].

Още в края на 1913 г. Хр. Марчев и Г. Чомонев имат идея да започнат издаването на тримесечно духовно списание. За целта те подготвят и изпращат един пробен брой. За съжаление, нито вярващи, нито проповедници дават отзиви за нуждата от подобно издание и екипът се отказва от реализацията на идеята си [Марчев, Х. 1927, с. 7].

Краят на Балканските войни и подписването на мирните договори в Букурещ (28 юли 1913 г.) и Цариград (16 септември 1913 г.) донасят така очакваното облекчение в България. Едновременно с това настъпва време на преосмисляне на преминалите събития, направените грешки и чуждите вини. Българското общество се отърсва от преживения кошмар и бързо преодолява умората от националната катастрофа. По различни причини деветте военни месеца не нанасят много тежки поражения в стопанския и духовен живот на страната.

¹² Селото е разположено в южните разклонения на западнородопския рид Дъбраш, в района на Сатовча, присъединено към България през 1913 г. [Кираджиев, С. 2013, с. 181].

Макар че 1913 г. не е удачна за провеждане на събори на отделните протестантски деноминации предвид военновременната обстановка, ползата от избирането на религиозен представител на Обединените евангелски църкви става все по-видима. За това допринасят както новите условия, в които трябва да работят деноминациите, така и честата смяна на българските правителства и несигурността, пред която са изправени българските протестанти. В началото обединението е посрещнато с подозрение главно от пасторите на баптистката църква, както и от членовете на църквите, които изключително държат на своята автономност и дистанция от политическата конюнктура. Постепенно обединителната идея и реализация се утвърждава и добиват авторитет. Този стремеж за обединяване на силите постепенно става цел и на Българското евангелско дружество [Флад, С. 2015, с. 111]. Затова Бюрото на Обединените евангелски в България изпраща писмо през март с. г., с което уведомява министъра на външните дела и изповеданията Иван Евстр. Гешов, който е и премиер [Цураков, А. 2001, с. 113], че обединението възнамерява да проведе свой конгрес през есента на с.г. [Игнатов, П. 2006, с. 108].

Конгресът на Обединените евангелски църкви е свикан в столицата от 24 до 29 октомври 1913 г. На него е избран религиозен представител. Това е пастирът на Софийската евангелска църква Димитър Н. Фурнаджиев. Негов заместник става общественикът, публицистът и писателят Стоян Хр. Ватралски (1860 – 1935) [Ватралски (за него), 1933]. Религиозното представителство на ОЕЦ е припознато от държавата и осигурява сигурност и защита на евангелските църкви. През 1913 г. според Симоне Флад „става и първата смяна на поколенията в ръководството на Българското евангелско дружество. Отива си цяло поколение, което направлява развитието на БЕД и има съществен принос в изграждането му. Това са личности като Андрей Цанов (1842–1933), Иван Я. Сечанов (1854–1928), Вълко Ив. Шопов (1856–1918). Всички те са мъже от първото поколение протестанти, родени между 1841 и 1856 г.” [Флад, С. 2015, с. 106] Все още баптистките първи мъже не са включени в ръководството както на БЕД, така и на ОЕЦ.

По време на Балканските войни (1912–1913) Евг. Герасименко уведомява баптистите в Казанлък, че има кандидати за проповедници в тяхната църква. Нещо повече, осигурени са и средства за издръжката им. За Казанлък е одобрен Сава Лечев. Той напуска работата си като книжар на Британското и чуждестранно библейско дружество и гр. Лом. За постоянно се установява в Казанлък със семейството си. Датата е 18 юли 1914 г. Това дава възможност по време на Първата световна война в Казанлък да има редовни богослужения, нещо което не може да се осъществи по време на Балканските войни (1912–1913). За утвърждаването на баптизма в града спомага и фактът, че след Освобождението (1878 г.) Казанлък е център на обширна и плодородна околия. Развитие бележи вълненотекстилната индустрия, производството на музикални инструменти „Кремона” (1924). Врати отваря известното Казанлъшко педагогическо училище [Кираджиев, С. 2013, с. 245–246; Константинов, П. 1983; Колев, К. 1983].

Без пастир е църквата в Чирпан след смъртта на П. Дойчев. Ветеранът на баптизма в България и единадесет години пастир на църквата в Чирпан умира след кратко боледуване на 18 юли 1913 г. Православните свещеници не разрешават п-р П. Дойчев да бъде погребан в християнските гробища. Тялото му е положено сред нивата. Веднага след погребението мародери отварят гроба. През 1921 г. П. Фъртунов с приятел чужденец намират човек, който е присъствал на погребението, да им покаже мястото, където е погребан Дойчев. Не намират и следа. А ето как е представена дейността на П. Дойчев в Англия: „Университетски човек се сведе – изравни се с най-обикновения на днешното време човек, отиде и живя като тях, само и само да придобие души за Христа.”¹³

Останали без духовен ръководител, членовете на чирпанската църква пишат писмо до Евг. Герасименко, в което настояват З. Видолов да заеме мястото на покойния пастир. По това време Видолов е в САЩ. След завършване на богословския курс той се установява в София, където на 9 юли 1912 г. се венчава за Анка Г. Чомонева, завършила мисионерско училище в Берлин, Германия. След сватбените емоции, на 23 юли 1912 г. двамата заминават за САЩ, където остават три години в Бостън. Видолов се записва първоначално в Харвардския университет, след което се премества в Newton Theological institute. Узнал за волята на чирпанските баптисти, той с едногодишния си син и със съпругата си на 8 декември 1914 г. се завръщат в Чирпан [Евангелист, 1927, кн. 5 и 6, с. 5].

През пролетта 1914 г. с дами от комисията за бежанците, Хр. Марчев посещава гр. Габрово, откъдето закупуват дрехи и обувки за бежанците. Част от закупеното е предназначено за бежанците, разположени в гр. Неврокоп. По предложение на Хр. Марчев за там, с отпуснат от Военното министерство билет, отпътуват п-р Сп. Райчев и Георги Чомонев. По пътя пътуващите претърпяват автомобилна злополука. Чомонев се завръща от Горна Джумая, а п-р Райчев продължава за Неврокоп. В Неврокоп пастирът с разрешение на околийския началник провежда събрание в едно от училищата и след като раздава помощите, се завръща в София [Евангелист, 1921, кн. 1, с. 7].

Дейността на баптистите е пряко свързана с усилията на държавата да регламентира благотворителната дейност. Още на 17 октомври 1914 г. представители на 24 столични организации се събират и образуват Съюз на столичните благотворителни дружества. Целите са насочени към проучване нуждите на бедното столично население, на ранените и инвалидите, съгласуване на усилията на организациите и посредничество между тях. Подобни опити не са изолирано за столицата явление, а се правят и в редица други български градове [Стоянова, Р. 2005].

¹³ Цит. по: **Фъртунов, П.** 1939, с. 7. А. К. Ерн. Петрик пише в немския „Вархойтцойге” десет години след смъртта му: „Рано узрялото работно поле на нашия незабравим брат Дойчев, остана непокътнато. Досега още никой не е повдигнал оръдието, което той изпълна от ръката си. Где е братът, който да го замести?”

През лятото на 1914 г. Европа е изправена пред голямо изпитание – на 15 юни 1914 г. австро-унгарският престолонаследник Франц Фердинанд е убит в Сараево от сръбска националистическа организация. Един месец по-късно Австро-Унгария обявява война на Сърбия, а до края на юли в конфликта се намесват и останалите Велики сили. Започва отдавна подготвяният сблъсък между двата военнополитически блока – Съглашението и Централния съюз [Харт, Б. 2014, 536 с., с богата историографска справка]. Това затруднява, но не спира дейността на Съюза на Евангелските баптистки църкви.

Смъртта на п-р П. Дойчев естествено налага за председател на СЕБЦ Евгений Герасименко.¹⁴ Така СЕБЦ продължава да води редовен организационен живот. Още на 6 януари 1915 г. в Баптистката църква в гр. Русе се извършва ръкополагането на четирима проповедници. Това са Сава Лечев от Казанлък, Димитър Христов от Стара Загора, Васил Тахтаджиев от Русе и Запрян Видолов от Чирпан. Ръкополагането се извършва от председателя на СЕБЦ Евг. Герасименко, който същевременно е пастир на Русенската Баптистка църква в съслужение с п-р Сп. Райчев, пастир на Софийската църква [Евангелист, 1927, кн. 5 и 6, с. 5]. Може би тогава Русенската баптистка църква започва да издава списание „Духовен живот”. Периодичното издание е неутрайно и излизат само три броя през 1915 г. [Ангелова, Р. 2003, с. 34; Евангелист, 1920, кн. 2, с. 13].

По време на Първата световна война започва да се издава сп. „Духовни речи”. Това е значим успех, тъй като Българската православна църква по това време със съдействието на митрополит Йосиф успява да издейства издаването на собствено специализирано издание „Вяра и сила”, чийто брой излиза едва на 25 ноември 1917 г. в Кюстендил. Пак под редакцията на митрополит Йосиф във Велико Търново се реализира издаването на списание „Църковни книжници”, в което се разглеждат епархийските военни дела [Златева, А. 1999, с. 240].

През 1915 г. България се включва в Първата световна война на страната на Централните сили. Това до голяма степен затруднява възможността СЕБЦ в България да получава сведения и помощи от Русия, Англия и САЩ. Стига се до размествания на пастори. Така на 18 януари 1916 г. п-р Видолов се премества в София, а п-р В. Тахтаджиев в родния си град Чирпан. През лятото на 1915 г. Герасименко отпътува за Русия. [Евангелист, 1927, кн. 5 и 6, с. 5; Герасименко, Е. 1924, с. 1]. Междувременно в района на град Лом през 1915 г. се създава и организира първата ромска баптистка църковна общност.

В София п-р З. Видолов помага на п-р Сп. Райчев в духовната работа, като проповядва. Едновременно с това посещава болници, затвори, сиропиталища [Евангелист, 1927, кн. 5 и 6, с. 5]. А за да стига духовната литература и до фронта, той започва да издава „Духовни речи” – протестантско баптистко списание. Собственик на списанието отново е З. Д. Видолов. Изданието се

¹⁴ За това, че е избран, липсват сведения, както е странно, че заемайки тази позиция, той през 1915 г. отпътува за Русия. Отпътуването му може да се обясни единствено с факта, че е чужд гражданин и действат правилата на мобилизацията.

печата в печатницата (и издателство) на неговия тъст – „Г. М. Чомонев” в София. Първият брой излиза на 1 юли 1916 г., а последният на 15 декември 1918 г. За трите военни години излизат общо 60 броя. На страниците на списанието се поместват материали на български и чужди писатели с религиозно-нравствено съдържание [Ангелова, Р. 2003, с. 35]. Разнасяйки брошури и списания, в софийския затвор З. Видолов се запознава с лидера на Българския земеделски народен съюз Александър Стамболийски и така започва тяхното приятелство.

Религиозният представител на ОЕЦ Д. Фурнаджиев има да решава важен въпрос по време на войните за национално обединение. Проблемът е свързан с необходимостта да бъдат освобождавани евангелските пастори от военна повинност. Затова Д. Фурнаджиев на 24 юни 1915 г. подава молба, адресирана до министър-председателя Васил Радославов относно освобождаване на евангелски пастори от военни задължения. Въпреки че отговорът не е в полза на правата на протестантските пастори, Д. Фурнаджиев прилага списък на евангелските пастори, за които се гарантира, че са такива. Сред тях са баптистките пастори Спас Райчев от София, З. Видолов от Чирпан и В. Тахтаджиев от Русе [Игнатов, П. 2006, с. 110–111].

Независимо от палиативния успех на религиозния представител, част от членовете на Баптистката църква са мобилизирани. Техният брой е двадесет и осем. За насърчение и подкрепа ръководството на Съюза им изпраща през декември 1917 г. колети, които съдържат религиозна литература, хранителни продукти и писма от близки, вярващи и проповедници [Марчев, Х. 1927, с. 7].

В македонската дивизия престоява десетина дни и Хр. Марчев, след което с постановление на Министерския съвет е освободен. Страната напуска русенският пастир Ев. Герасименко и се установява в Русия. За издръжката на проповедниците СЕБЦ търси и получава заем, а след като средствата са изразходвани, всяка църква поема издръжката на пастира си. Това довежда до редица размествания [Марчев, Х. 1927, с. 7].

В страната през периода 1916–1918 г. пристига голямо количество духовна литература, предимно Новият завет на сръбски, руски, български и румънски език. Всичките са раздадени на болни, ранени войници и военнопленници. Печатането на брошури е трудно и скъпо по време на война и въпреки това съюзните работници успяват да пласират около 50 000 брошури [Марчев, Х. 1927, с. 7].

Без средства за оцеляване остава софийският пастир Сп. Райчев. Мнозина го съветват да се върне в с. Хоганца, Русенско, при семейството си, но той не иска да остави членовете на църквата без пастир в трудните времена. Скоро се намира благодетел, който дава на пастира една четвърт от заплатата си. Райчев през свободното си време продава духовна литература на гарата. Често Хр. Марчев му помага да носят книгите. Добър човек им дава шкаф. В него Райчев и Марчев държат духовната литература и щом пристигне влак,

веднага започват да предлагат книги и брошури. Така Сп. Райчев физически и финансово оцелява по време на Първата световна война [Марчев, Х. 1927, с. 9].

Въпреки трудностите, глада, немотията и скъпотията членовете на Баптистката църква се увеличават. На 20 април 1917 г. в казанлъшката църква има организиран изпит за новите членове. Това са Варчо и Пена Йовчеви от махалата Къшлите, Габровско; Регина Лечева, Тодор и Христо Петкови Къркеланови. Със знанията си те доказват, че могат да бъдат членове на Баптистката църква и на 22 април с.г. в р. Тунджа п-р С. Лечев ги кръщава, а вечерта отслужва Господна вечеря [Къркеланов, Т. 1923–1924, с. 6].

Якоб Клюндт е признатият ръководител на Ломската църква до напускането си през 1917 г. Дълги години той изпълнява и пастирската длъжност. Душата на църквата обаче е Георги Чомонев, скромна и симпатична младеж, без ораторски дарби, силно духовен, с приятен и общителен характер. До него винаги е Димитър Кършаков.

Тези събития съвпадат с края на Първата световна война, война, която задълбочава втората национална катастрофа, която преживява Царство България. Клаузите на Ньойския мирен договор спират възходящото развитие на страната и я превръщат във второстепенна сила на Балканите. Наред с това едва ли има българско семейство, неплатило кървав данък за трите войни в периода между 1912–1918 г. Убитите са около 155 хиляди, а ранените – около 400 хиляди. От гражданското население 150 хиляди са измрели от епидемии на холера, тифус и инфлуенца. А гладът, недоимъкът и вълните бежанци не спират хода си и след края на войната [Мишев, Р. 1993, с. 208–234]. Баптистката църква също дава жертви. Сред тях са Митко Манжуков и Ст. Илчев от с. Костенец, Димитър Димкин и Георги Тасев от София, Ст. Кавръков от Чирпан, Никола Вълков и Желю Иванов от Хасково [Марчев, Х. 1927, с. 8].

В навечерието на войните за национално обединение баптистите в България учредяват своя организация – Съюз на евангелските баптистки църкви, приемат своите ръководни принципи, както и избират ръководно тяло. Постепенно се включва в дейността на Обединените евангелски църкви и надденоминационното Българско евангелско дружество. Военновременната обстановка, недоимъкът и гладът затрудняват дейността на баптистките пастори. Въпреки това те участват в благотворителни акции, подпомагат войници, ранени и бежанци, като паралелно с тази дейност те работят за разпространението на баптизма и раздават духовна литература. Все още съюзът не разполага с достатъчен брой подготвени пастори, много молитвени храмове, както и образователни структури и периодични издания.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелова, Р. 2003 – Росица Ангелова. Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944). София, 2003. [Rositsa Angelova. Periodichniyat pechat na protestantskite tsarkvi v Balgariya (1844–1944). Sofia, 2003.]

Ангелова, Р. 2016 – Р. Ангелова. Съюзът на Евангелските баптистки църкви в България при председателството на Христо Марчев (1921–1923). – Журнал за исторически и археологически изследвания, 2016, кн. 1–2, 125–151. [R. Angelova. Sayuzat na Evangelskite baptistki tsarkvi v Balgariya pri predsedatelstvoto na Hristo Marchev (1921–1923). – Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya, 2016, kn. 1–2, 125–151.]

Асенов, Б. 1987 – Бончо Асенов. Религията в България. Свитък 1. София, 1987. [Boncho Asenov. Religiyata v Balgariya. Svitak 1. Sofia, 1987.]

Баптистката църква в София... – Баптистката църква в София с нова сграда. – Евангелски вестник, 16 септември, 2015 г. < <http://www.evangeliskivestnik.net/news/> > [Baptistkata tsarkva v Sofiya s nova sgrada. – Evangelski vestnik, 16 septemvri, 2015 g. < <http://www.evangeliskivestnik.net/news/> >]

Бобчев, С. С. 1935 – С. С. Бобчев. Бегъл поглед върху балканските събития до и след 16 юни 1913. София, 1935. [S. S. Bobchev. Begal pogled varhu balkanskite sabitiya do i sled 16 juni 1913. Sofia, 1935.]

Ватралски (за него), 1933 – Човекът (Стоян Ватралски): Сбирка статии, писма и поеми по случай 70 години от рождението му и 50 години от дейността му като общественик и писател. София, 1933. [Chovekat (Stoyan Vatralski): Sbirka statii, pisma i poemi po sluchaj 70 godini ot rozhdenieto mu i 50 godini ot dejnostta mu kato obshtestvenik i pisatel. Sofia, 1933.]

Видолов, З. 1924 – З. Видолов. Първото ми впечатление от Русенската баптистка църква. – Евангелист, кн. 7, 1 май, 1924. [Z. Vidolov. Parvoto mi vpechatlenie ot Rusenskata baptistka tsarkva. – Evangelist, kn. 7, 1 maj, 1924.]

Ганчев, А. 1937 – Ал. Ганчев. Войните през Третото българско царство. Т. 2. България и Световната война 1915–1918. София, 1937. [Al. Ganchev. Vojnite prez Tretoto balgarsko tsarstvo. T. 2. Balgariya i Svetovnata vojna 1915–1918. Sofia, 1937.]

Ганчев, А. 1940 – Ал. Ганчев. Междусъюзническата война 1913. София, 1940. [Al. Ganchev. Mezhdusayuznicheskata vojna 1913. Sofia, 1940.]

Герасименко, Е. 1924 – Евг. Герасименко. Отворено писмо. – Евангелист, кн. 4, 15 март, 1924. [Evg. Gerasimenko. Otvoreno pismo. – Evangelist, kn. 4, 15 mart, 1924.]

Дадер, Д. 1996 – Д. Дадер. История на баптизма в България. – Витания, 1996, броеве 1, 2, 3, 4. [D. Dader. Istoriya na baptizma v Balgariya. – Vitaniya, 1996, broeve 1, 2, 3, 4.]

Дадер, Д. 1997 – Д. Дадер. История на баптизма. – Витания, септември /декември, 1997. [D. Dader. Istoriya na baptizma. – Vitaniya, septemvri /dekemvri, 1997.]

Донев, Д. 2006 – Д. Донев. Случаят със скритото капеланство. – Свобода за всеки, дек. 2006, кн. 10. < <http://svobodazavseki.com/broj-10/20-sluchayat-sas-skritoto-kapelanstvo-10.html> > [D. Donev. Sluchayat sas skritoto kapelanstvo. – Svoboda za vseki, dek. 2006, kn. 10. < <http://svobodazavseki.com/broj-10/20-sluchayat-sas-skritoto-kapelanstvo-10.html> >]

Златева, А. 1999 – Ани Златева. Организация и дейност на военното духовенство по време на войните за национално обединение. – В: Религия и църква в България. София, 1999. [Ani Zlateva. Organizatsiya i dejnost na voennoto duxovenstvo po vreme na vojnite za natsionalno obedinenie. – V: Religiya i tsarkva v Balgariya. Sofia, 1999.]

Игнатов, П. 2006 – П. Игнатов. Проблеми на евангелизма. Част 1. София, 2006. [P. Ignatov. Problemi na evangelizma. Chast 1. Sofia, 2006.]

Илчев, И. 1990 – Иван Илчев. България и Антантата през Първата световна война. София, 1990. [Ivan Ilchev. Balgariya i Antantata prez Parvata svetovna vojna. Sofia, 1990.]

История на БХБЦ... – История на БХБЦ. – <http://www.bhbc.bg/history/> [Istoriya na BHBTs. – < <http://www.bhbc.bg/history/> >]

Киладжиев, С. 2013 – Св. Киладжиев. Енциклопедичен географски речник на България. София, 2013. [Sv. Kiradzhiev. Entsiklopedichen geografski rechnik na Balgariya. Sofia, 2013.]

Константинов, П. 1983 – П. Константинов. Сказание за долината на розите. София, 1983. [P. Konstantinov. Skazanie za dolinata na rozite. Sofia, 1983.]

Косев, Д. 1948 – Д. Косев. България през Балканската и Междусъюзническата война. София, 1948. [D. Kosev. Balgariya prez Balkanskata i Mezhdusayuznicheskata vojna. Sofia, 1948.]

Косев, К. 1983 – К. Косев. Подвигът 1912–1913. София, 1983. [K. Kosev. Podvigat 1912–1913. Sofia, 1983.]

Колев, К. 1983 – К. Колев. Хляб и рози (Казанлъшка мозайка). София, 1983. [K. Kolev. Xljyb i rozi (Kazanlashka mozajka). Sofia, 1983.]

Кратка история... – Кратка история на Евангелската Баптистка църква в гр. Лом. Лом, 1930. [Kratka istoriya na Evangelskata Baptistka tsarkva v gr. Lom. Lom, 1930.]

Кръстев, К. 1972 – Кр. Кръстев. Баптизмът у нас. – В: Протестантските секти в България. София, 1972. [Kr. Krastev. Baptizmat u nas. – V: Protestantskite sekty v Balgariya. Sofia, 1972.]

Куличев, Х. 1994 – Хр. Куличев. Вестители на истината. София, 1994. [Xr. Kulichev. Vestiteli na istinata. Sofia, 1994.]

Къркеланов, П. Т. 1923–1924 – Петко Т. Къркеланов. Кратка история на Евангелската баптистка църква в гр. Казанлък. – Евангелист, 1923–1924, кн. 9–10. [Petko T. Karkelanov. Kratka istoriya na Evangelskata baptistka tsarkva v gr. Kazanlak. – Evangelist, 1923–1924, kn. 9–10.]

Лалев, И., Лалева, С. 2001 – И. Лалев, Сн. Лалева. Американският девически колеж в Ловеч. В. Търново, 2001. [I. Lalev, Sn. Laleva. Amerikanskiyat devicheski kolezh v Lovech. V. Tarnovo, 2001.]

Лалков, М. 1982 – М. Лалков. Балканската война 1912–1913. София, 1982. [M. Lalkov. Balkanskata vojna 1912–1913. Sofia, 1982.]

Марчев, Х. 1927 – Хр. Марчев. Спомени. – Евангелист, 1927, кн. 1. [Xr. Marchev. Spomeni. – Evangelist, 1927, kn. 1.]

Марков, Г. 1995 – Г. Марков. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916. София, 1995. [G. Markov. Golyamata vojna i balgarskiyat klyuch za evropejskiya pogreb 1914–1916. Sofia, 1995.]

Марков, Г. 2012 – Г. Марков. България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913. София, 2012. [G. Markov. Balgariya v Balkanskiya sayuz sreshtu Osmanskata imperiya 1912–1913. Sofia, 2012.]

Мишев, Р. 1993 – Р. Мишев. История на страните в Европа и Северна Америка 1871–1918. В. Търново, 1993. [R. Mishev. Istoriya na stranite v Evropa i Severna Amerika 1871–1918. V. Tarnovo, 1993.]

Назърска, Ж., Шапкалова, С. 2009 – Ж. Назърска, Св. Шапкалова. История на религиозните деноминации в България. София, 2009. [Zh. Nazarska, Sv. Shapkalova. Istoriya na religioznite denominatsii v Balgariya. Sofia, 2009.]

Начало на протестантското капеланство... – Начало на протестантското капеланство в България. – Евангелски вестник < <http://old.evangeliskivestnik.net/statia>.

[php?mysid=442](http://mysid=442) > [Nachalo na protestantskoto kapelanstvo v Bulgariya. – Evangelski vestnik < <http://old.evangeliskivestnik.net/statia.php?mysid=442> >]

Същото и в: <http://kapelanstvo.com/chap/130>; <http://pastir.org/news/12383>; <http://protestantstvo.com/read/711>.

Павлов, В. 1908 – В. Павлов. Европейский конгресс баптистов в Берлине. – Баптист, кн. 11, ноември, 1908. [V. Pavlov. Evropejskij kongress baptistov v Berline. – Baptist, kn. 11, noemvri, 1908.]

Петров, М. 2001 – М. Петров. История на Българското протестанство между двете световни войни. София: Софийски университет, 2001. < <http://protestantstvo.com/read/202> > [M. Petrov. Istoriya na Balgarskoto protestantstvo mezhdu dve svetovni vojni. Sofia: Sofijski universitet, 2001. < <http://protestantstvo.com/read/202> >]

Познатата и непозната църква... – Познатата и непозната църква. Христина Сярова (ред.). Русе, 2010. [Poznatata i nepoznata tzarkva. Xristina Syarova (red.). Ruse, 2010.]

Протестантските секти... – Протестантските секти в България. София: Партиздат, 1972. [Protestantskite sekti v Bulgariya. Sofia: Partizdat, 1972.]

Стателова, Е., Грънчаров, С. 1994 – Е. Стателова, Ст. Грънчаров. История на Нова България 1878–1944. София, 1994. [E. Statelova, St. Grancharov. Istoriya na Nova Bulgariya 1878–1944. Sofia, 1994.]

Стоянова, Р. 2005 – Р. Стоянова. Обществената благотворителност в София между двете световни войни (1918–1939) – постижения и проблеми. – В: Сборник в памет на Радослав Попов. София, 2005. [R. Stoyanova. Obshtestvenata blagotvoritelnost v Sofia mezhdu dve svetovni vojni (1918–1939) – postizheniya i problemi. – V: Sbornik v pamet na Radoslav Popov. Sofia, 2005.]

Устав... – Устав на Евангелските баптистки църкви. София, 1934. [Ustav na Evangelskite baptistki tsarkvi. Sofia, 1934.]

Флад, С. 2015 – С. Флад. За разпространението на христовата вяра. История на българското евангелско дружество (1875–1958). София, 2015. [S. Flad. Za razprostraneniето na xristovata vyara. Istoriya na balgarskoto evangelsko druzhestvo (1875–1958). Sofia, 2015.]

Фъртунов, П. И. 1939 – П. Ил. Фъртунов. Пастир Петър Дойчев. – Християнски приятел, 1939, кн. 1. [P. Il. Fartunov. Pastir Petar Dojchev. – Xristiyanski priyatel, 1939, kn. 1.]

Харт, Б. 2014 – Б. Харт. История на Първата световна война. София, 2014. [B. Hart. Istoriya na Parvata svetovna vojna. Sofia, 2014.]

Христов, А. 1924 – Ал. Христов. Исторически преглед на войната на България срещу всички балкански държави 1913. София, 1924. [Al. Xristov. Istoricheski pregled na vojната na Bulgariya sreshtu vsichki balkanski darzhavi 1913. Sofia, 1924.]

Христов, А. 1963 – Ал. Христов. Междусъюзническата война 1913. София, 1963. [Al. Xristov. Mezhdusayuznicheskata vojna 1913. Sofia, 1963.]

Цанков, С. 1938–1939 – Ст. Цанков. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. – Годишник на Софийски университет. Богословски факултет. Т. XVI, 1938/1939. [St. Tsankov. Balgarskata pravoslavna tsarkva ot Osvobozhdenieto do nastoyashte vreme. – Godishnik na Sofijski universitet. Bogoslovski fakultet. T. XVI, 1938/1939.]

Цураков, А. 2001 – А. Цураков. Правителствата на България 1879–2001. София, 2001. [A. Tsurakov. Pravitelstvata na Bulgariya 1879–2001. Sofia, 2001.]

Оргенов, Т. В. 2007 – Teodor B. Oprenov. The Origins and Early Development of Baptist in Bulgaria. – Baptist History and Heritage, January 1, 2007.

Вардин, А. 1991 – А. Wardin. The Baptist in Bulgaria. – The Baptist Quarterly, 1991, No. 4, 148–159.

Съкращения

Евангелист – Евангелист. Издание на Българския баптистки съюз. София, 1920–1939. [Evangelist. Izdanie na Balgarskiya baptistski sayuz.]

Wahrheitszeuge – Der Wahrheitszeuge. Eine Zeitschrift für Gemeinde und Haus. Organ der deutschen Baptisten.